

KEÑESBAY KARIMOV'TIŇ "AĞABIY" ROMANINDA SINONIMLERDİŇ STILLIK ÖZGESHELİKLERİ

Jalğasbaeva Gúlzada Íqlasbay qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik univertiteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (Qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13363364>

Annotaciya. *Bul maqalada sinonimlerdiń stillik qollanıwı, ózgeshelikleri, fraziologiyalıq sóz dizbeginen jasalǵan sinonimler, olardıń til biliminde tutqan ornı Keñesbay Karimovtıń "Aǵabiy" romanı misalında sóz etildi.*

Tayanış sózler: *sinonim, sinonimiya, fraziologiya, stil, kóp mánilik, sózlik quram.*

STYLISTIC FEATURES OF SYNONYMS IN THE NOVEL "AGABIY" BY KENESBAY KARIMOV.

Abstract. *In this article, the methodical use of synonyms, their changes, specific synonyms in phraseological words, their place in the knowledge of the Turkish language are determined on the example of Kenesbay Karimov's novel "Agabiy".*

Key words: *synonym, synonymy, phraseology, style, plural meaning, composition.*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНОНИМОВ В РОМАНЕ КЕНЕСБАЯ КАРИМОВА «АГАБИЙ».

Аннотация. *В данной статье на примере романа Кенесбая Керимова «Агабий» определяются методическое употребление синонимов, их изменения, конкретные синонимы во фразеологических словах, их место в знании турецкого языка.*

Ключевые слова: *синоним, синонимия, фразеология, стиль, множественное значение, композиция.*

Tilde sinonimler gáptiń tásirli, ótkir bolıwı ushın yaǵnıy stillik jaqtan kórkemligi joqarı bolıwı ushın qollanıladı, al kórkem shıǵarmalarda kitap oqıwshı jámaátke jazıwshınıń shıǵarması qızıǵıwshılıq tuwdırıwı ushın tilde hárqıylı kórkemlew quralları, sinonimler, antonim, omonim, kóp mánili sózler, fraziologiyalıq sóz dizbeklerinen qollanadı. Sol sıyaqlı sinonimlerde shıǵarmanıń kórkemligin támiynlewde úlken xızmet atqaradı.

Sinonimler bir neshe usıllar arqalı payda boladı:

1. Sinonimler sózdiń kóp mániligi tiykarında payda boladı: adamnıń ayaǵı japtıń-japtıń aqırı yamasa sońı.

Báribir ash qarınlardan baslanıp, jılıy-jılıy alqımlarda irkilip qalǵan qanday da bir jabayı, ólim qáwpi de, irkip tura almaytuǵın ashlıq, qarın toydırıw, *aqır-ayaǵında adamzat* jasaw ushın gúres dep ataytuǵın, hátteki **insannıń** ózi de *aqırına shekem* ele túsiniw jetpegen qumarlıq, onı qandırıw, qanaatlanıwǵa umıtılıwǵa uqsalǵan toqsan túrli biyneqoyǵa iye sezimler bul toparlardı birlestirip, qáwipli kúshke aylandırǵan edi (I,II, 35-b).

Joqarıda keltirilgen misalda adamzat-insan sózleri bir gáp ishinde sinonimlik qatardı dúzip kelgen. Bunda adamzat sóziniń ornına "adam" yaki "insan" sıyaqlı sinonim variantların qollanıp kórsek gáp qurǵaq seziledi, gáptiń stillik tárepten kórkemligi tómenleydi, al insan sóziniń ornına "adam" yaki "adamzat" sózlerin qollansaq "insan" sóziniń atqarıp turǵan wazıypasın atqara almaydı, gáptiń tásiriligi tómenleydi. Bul gápte tek atlıq sózlerden tısqarı "aqırı" hám "aqır-ayaǵı"

sózleri de sinonimlik qatardı dúzip, sońı mánisinde jumsalǵan. “Ayaq” sózi adam múshesinen awıspalı mánide “eń sońǵı, tómengi” mánilerinde de, kórkemlikti asırıw ushın jumsaladı.

2. Qosımtalar qosılıw arqalı: shopan-pada-shı, sulıw-shıray-lı, qorqaq-júreksiz.

Qızıǵıwshań oqıwshımız álle qashan: “Qızılqumnıń ishinde **úysiz-jaysız** neǵıp júrgen awıl, qandaydur jolım **úyler** menen qoslar, túyege artılǵan júkler menen qańǵıǵan bóriler haqqındaǵı tutırıqsız gápler”, dep kámiynege giyne ete baslasa táájip emes (I,II, 4-bet).

Asirese, **júreksiz, qorqaǵıraqları** úriwdiń izin qańsılawǵa aylandırıp, quyırqların artqı ayaqlarınıń arasına qisip, iyesinen mádet kútip, olar jatırǵan qoslar menen jolım úylerge taqalıp kelip ábigerlene basladı (I,II, 4-bet).

Bul mısallarda úysiz-jaysız, júreksiz sózlerinde -siz, -siz affiksleri arqalı morfologiyalıq sinonimler jasalǵan. Úysiz-jaysız sózleri úyi joq, jayı joq mánilerin bildirse, júreksiz sózinde qorqaq mánisin ańlatıw ushın qollanılǵan.

Olar harıp-sharshap kiyatırǵan, ómirge jaman atlı bolǵan bul aǵayınların qalay qabıllaydı, jıllı ma, suwıq pa, ol jaǵı **jeti qabat perdeniń artındaǵı buyımday, belgisiz.** (I,II, 18-bet).

Qanday **biyǵam, táshwishsiz** kúnler edi (I,II, 29-b).

Bul gáplerdegi jetti qabat perdeniń artındaǵı buyımday-belgisiz sózlerinde -siz qosımtası qollanılıp biykarlawshı mánisin bildiredi. Al, ekinshi gápte -biy qosımtası qosılıwı arqalı , táshwishsiz sózinde -siz affiksi arqalı biykarlawshı mánisin bildiredi.

3. Basqa tillerden kirgen sózler arqalı: qonaq-miyman, orın-mákan, el-xalıq, shıdam-sabır, baylıq-dáwlet.

Seyis bir máwritke bolsa da, quyashtıń tınımsız joqarıǵa órlewin toqtatıwdı qáler, biraq bunday **imkan**, bunday qúdiret ózinde joq ekenligin anıq sezer, meyli, onday **múmkınshilik** bolmasa da eń bolmaǵanda qos qanatı joq ekenligine, házir bul táshwishli álemnen ushıp kete almaytuǵınlıǵına pushayman jer edi (I,II,105-b).

Joqarıdaǵı mısalda “imkan-múmkınshilik” sózleri óz ara sinonimlik qatnasta imkaniyattıń joqlıǵın bildiriw ushın qollanılǵan. “Imkan” sózi “imkánun” sózinen alınıp, “múmkınshilik, kúsh” mánilerin bildirse, “múmkınshilik” sóziniń túbiri bolǵan “múmkın” sózi “múmkunun”- “bolatuǵın, shınlıqqa jaqın, itimal, bálkim” mánilerin ańlatadı¹.

Durıs kópshilik “**Ata makan**”, “**Ata jur**”, “Shımbay”, “Dawqara” degen sózlerdi esitken, biraq onıń alıs-jaqının, qay tárepte ekenligin, qanday mákán ekenligin anıq bilmeydi (I,II, 5-bet).

Bul mısalda “mákán-jur” sózleri óz ara sinonimlik qatnasqa túsip kelgen, ondaǵı “mákán” sózi arabsha “mákánun”-”orın, turǵan jeri, jasap atırǵan jer, qonıs basqan orın, átirap, dógerek, mánzil” mánilerin bildiredi².

Balanıń kóringen izden qorqqanına arı kelip, ózine ızalandı, qorqpaytuǵın, batır ekenligin dálillewdi talap etip turǵan bir ishki dawısqa qulaq qoyǵan bala izge qaytıw pikirinen waz keship, tuyeniń tabanına megzes iz ketken tamangá **qádem taslap, ilgeriley berdi** (I,II, 11,12-bet).

Bul gápte “qádem taslaw- ilgeriley beriw” sózleri mániles kelgen, bundaǵı “qádem” sózi arabsha “qadamun” sózinen alınıp “taban, ayaq, adım” mánilerin ańlatıp, usı mánilerde qollanıladı³.

¹ Q. Paxratdinov, A. Ótemisov “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler” Nókis Qaraqalpaqstan 2005

² Q. Paxratdinov, A. Ótemisov “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler” Nókis Qaraqalpaqstan 2005

³ Q. Paxratdinov, A. Ótemisov “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler” Nókis Qaraqalpaqstan 2005

Qula dúzde, Qızılqumniń bir qoynawında, **insan** shawqımın kóp zamanlardan esitpegem jerlerde **adamlar**dıń dawısları jańğırdı, mal mónirep, qulınlar kisnep, naǵız qıslawǵa aylanǵanday boldı (I,II, 6-bet).

Joqarıdaǵı mısalda “adam-insan” sózleri sinonim bolıp, “insan” sózi arab tilinde “insaanutun”- “adam kisi” mánilerinde qollanıladı.

4. Evfemizmler hám kakofemizmler arqalı: óliw-qaytı bolıw, kóz jumıw, tuwıw-jas bosanıw, kóz jarıw, awqat- tamaq-jutım.

Báribir ash qarınlardan baslanıp, jıjıy-jıljıy alqımlarda irkilip qalǵan qanday da bir jabayı, **ólim** qáwpi de irkip tura almaytuǵın ashlıq, qarın toydırıw, aqır-ayaǵında adamzat jasaw ushın gúres dep ataytuǵın, hátteki insannıń ózi de aqırına shekem ele túsiniw jetpegen qumarlıq, onı qandırıw, qanaatlanıwǵa umıtılıwǵa uqsas toqsan túrli biyneqoyaǵa iye sezimler bul topardardı birlestirip, qáwipli kúshke aylandırǵan edi (I,II, 35-b).

Jıynalǵanlardıń perzeniniń biymezi **ólimine** baylanıslı kewil bildirip, aytqan tazıyaların bas iyip, únsiz tınladı (I,II, 83-b).

- Taǵabergen seyis sharshadı, túni menegi uyqı, Torıqasqanıń **ólimi** barlıǵı qosılıp seyisti haldan taydırǵan,-degen pikirge keldi (I,II, 74-b).

Qatarlarınıń kópshiligi **aradan ketti**. Aytısıp, shertisip júretuǵın Sırımbiy atalıq **álemnen ótip**, ornına balası Dáwletnazar atalıq boldı (I,II, 462-b).

Taxtta birneshe jıl dáwrán súrgen Seytmuhammed xan **aqıretke sapar shekkennen** keyin taxtqa onıń miyrasxorı otırdı (I,II, 463-b).

Elin jawǵa bergen, sharasız shayırdıń kúyigi ishine tústime, aradan jıl ótpey **jarıq álemdi tárk etti** (I,II, 464-b).

Joqarıda berilgen mısallarda “óliw-aradan ketiw-álemnen ótiw-aqıretke sapar shegiw-jarıq álemdi tárk etiw” sózleri óz ara sinonimlik qatardı dúzgen bolıp, biri jumsartılıp qollanılgan bolsa, biri turpayı tuwra mánisinde qollanılgan biraq barlıǵı da “qaytı bolıw” mánisin ańlatıp tur.

“Aǵabiy” romanında frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵnan kóp ǵana ishki zańlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. “Aǵabiy” romanında da frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler kóp qollanılganlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayrıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Máselen:

Berkinbay keshirek úylengen edi, buǵan, álbette, **qolı qısqaqlıǵı, kambaǵallıǵı** sebepti boldı (III, 157-bet).

“Ele **suw júrek, qorqaq** pa ediń Paydalı?!” dep oyladı Sırım (I, II, 414-bet).

Joqarıdaǵı keltirilgen mısallarda “qolı qısqaqlıǵı”, “suw júrek” frazeologiyalıq sóz dizbekleri, olarǵa mániles, sinonim sıpatında “kambaǵallıǵı”, “qorqaq” sózleri qollanılgan. Bul gáplerde sinonimlerdiń orınlı qollanıwı, onnan tısqari frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qollanıwı gápte ekspressivliktiń, kórkemliktiń joqarı bolıwın támiynlegen.

Tik ayaqta turıp uyqılay beretuǵın jılqı kibi ol da kózlerin jumbastan, **harıp-sharshaǵan** sanasına hám **haldan tayǵan** denesine quwat beretuǵın uyqıǵa ketti me eken? (I, II, 104-bet).

- Taǵabergen seyis **sharshadı**, túni menegi uyqı, Torıqasqanıń **ólimi** barlıǵı qosılıp seyisti **haldan taydırǵan**, -degen pikirge keldi (I,II, 74-b).

Awılǵa kelgennen keyin qádimgidey **qolı ashıqlıǵın** dawam ete berdi. Basın qasıp oylanıp turǵan Xalmurat inisiniń sózi qamshı boldı ma, ya óziniń **saqıylıǵı** oyandı ma, meniń de shúlen qazan tarqatqanıń bolsın, dep suwıq demin aldı (III, 238-bet).

Joqarıda birinshi hám ekinshi mısallarda “haldan tayıw” feyil sóz shaqabı xızmetinde kelgen fraziologiyalıq sóz dizbegi “sharshaw” sózi menen mániles bolıp qollanılǵan. Úshinshi gáptegi “qolı ashıqlıǵı-saqıylıǵı” sózleri sinonimlik qatardı dúzip, “aq kewil, kewilinde girbiń, kir joq, qolı ashıq, hesh nársesin ayamaytuǵın” adam sıpatında jumsalǵan. Jazıwshı óz pikiriniń ótkir, kórkem hám anıq qılıp jetkeriw ushın fraziologiyalıq sóz dizbeklerin orınlı paydalanıp stillik jaqtan gáptiń kórkemligin, ayrıqshalıǵın támiynlegen.

Sebebi, waqıya **kózdi ashıp jumǵansha, tez** baslanıp, sol tezlik penen dawam etpekte... (I,II, 39-b).

Burın bunday sestı esitpegen shól bórileri biytanı dawıslarǵa bir zamat **qulaq túrip, tıńlap turǵanday** boldı da, sońınan jan túrshiktirerlik qorqınıshlı dawıs penen hár tamannan ulıy basladı (I,II, 27-b).

-Men qayda keter edim. Adasıp ta hesh qayda barmayman, onıń ústine **qulaq túrgen** adam kóshtiń shawqımın da **esite aladı** (I,II, 50-b).

Joqarıda keltirilgen mısallardıń dáslep kisinde “kózdi ashıp jumǵansha-tez” sózleri sinonimlik xızmette qollanılǵan, bundaǵı rawısh sózler waqıyanıń sonday kózdi ashıp jumǵan waqt ishinde, tezlik penen bolıp ótkenin súwretlew ushın jumsalǵan. Ekinshi, úshinshi mısallarda “qulaq túriw-tıńlap turıw-esite alıw” sózleri sinonimlik qatardı dúzgen, ondaǵı feyil xızmetindegi “qulaq túriw” fraziologiyalıq sóz dizbegi “esitiw”, “tıńlaw” mánilerinde qollanıladı⁴.

Jayı jánnette bolǵır seyis, **qoy awzınan shóp almaytuǵın**, bir **biyhazar** adam edi (I,II, 155-b).

Qulshı biy awılınıń urnıqqırı bolıp ósip kiyatırǵan, on úsh-on tórt jaslardaǵı, boyı ereseklerge teńlesip qalǵan, denesi duǵıjım, murnı táńki, awzı úlken, kózleri dón manlayınıń túpkirinde jaylasqan, ğayratlı shashları tikireyip turatúǵın, joraları onı barmılla **“tandır bas”** dep atar edi, **bası úlken** bolǵanlıqtan solay atasa kerek, ayaq-qolı toqpaqtay mıqlı, maladay ayaǵı menen juwan baltırına ákesiniń etigi zorǵa siyatúǵın bul balanıń atı Qayırbay edi (I,II, 7-bet).

Állenemirde ishkeriden “Kele ber, Bektemir”, degen sestı esitkennen soń “Assalawma áleykum” dep kirip barıp esikte **alp qáddin sál búkken halda eńkeyip** tura berdi (I,II, 6-bet).

Bul mısallarda “qoy awzınan shóp almaytuǵın-biyhazar” , “tandır bas-bası úlken”, “alp qáddi búgilgen-eńkeygen” sózleri óz ara sinonimlik xızmette qollanılǵan, bundaǵı “qoy awzınan shóp almaw” fraziologizmi “azarsız”, “biyazar”, “juwas” sózleri menen qatar qollanııp, usı mánilerdi ańlatıw ushın jumsaladı, al kiyingi gáptegi “tandır bas” fraziologizmi balanıń basınıń úlkenligin bildiriw ushın “tandır” sózi menen baylanıslı shıǵarmanıń kórkemligin támiynlew ushın qollanılǵan. Sońǵı mısalda bolsa “alp qáddin búgiw” fraziologiyalıq sóz dizbegi “eńkeyiw”, “búkiyiw” mánilerinde jumsaladı. Bul orında shıǵarmanıń mazmunı anıq ashılıwı ushın, kitap oqıwshı adamǵa qızıǵıwshılıq oyatıw ushın orınlı fraziologiyalıq dizbekler qollanılǵan.

Qos qulaǵı qayshılانǵanda juldızdı gózlep, seyisti kórip, qolınan jem tilep otırǵanda, keń tanawı qustıń qos qanatınday jelpilder, ahalteke bedewlerinen miyras etip alǵan jıńishke hám uzın

⁴ G.Aynazarova “Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli fraziologizmler” Nókis 2005

moynına onsha úlken bolmağan bası qoldan quyǵanday **jarasımlı**, omırawı keń, uzın hám nıq, ayaqlarına awır doynaqları **quyıp qoyǵanday**. (I,II, 18-bet).

Ashıq-jarıq payıtı aspandaǵı quyashtı bult qaplağan kibi, jaynap turǵan **júzi túnerip, badam qabaqları úyildi**. (I,II, 20-bet).

Bir zamatta, qas qaǵımda bolsa da eslegen insandı **quwanışlı** muńǵa, **tatlı** sezimlerge bóleytuǵın máwritlerdi eleslegisi kelgen shıǵar (I,II,105-b).

Bul mısallarda “quyıp qoyǵanday-jarasımlı”, “júzi túneriw-qabaqları úyiliw”, “bir zamatta-qas qaǵımda” sózleri bir tárepi fraziologiyalıq sóz dizbegi menen sinonimlik qatnasta, mániles qollanılǵan. Birinshi mısaldaǵı “quyıp qoyǵanday” turaqlı sóz dizbegi kelbetlik xızmetinde “jarasımlı, júzikke qas qondırǵanday” sózleri menen ulıwmalıq ortaqlıq mánide qollanıla aladı, biraq gápte dus kelgen orında paydalanıla bermeydi, kórkemlik dárejesi joqarı, gápkе emocionallıq-ekspressivlik kúshli mání júklete alsa, gápti stillik jaqtan kórkemligi menen támiynley alsa onda ol haqıyqıy sol orında qollanıwı kerekli bolǵan sóz dep qaraladı. Sonday-aq, “júzi túneriw-qabaqları úyiliw” sózleri “ashıwlanıw”, “gázepleniw” sózleri menen mániles qollanılıp, ele de sinonimlik qatarın bayıtıwı múmkin. Al, sońǵı mısalda “bir zamatta-qas qaǵımda” sózleri sinonimlik xızmette, “birden”, “demde”, “tez” mánilerin bildirip tur, onı “kóz benen qastıń arasında”, “kózdi ashıp jumǵansha” htb fraziologiyalıq sóz dizbekleri arqalı ele de sinonimlik qatarın bayıtıwǵa boladı.

Joqarıda berilgen mısallardaǵı jeke sózler menen sinonimlik qatnasta kelgen frazeologizmlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardıń mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da “Aǵabiy” romanında frazeologiyalıq sinonimler ayrıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı jazıwshı aytayın degen pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

“Aǵabiy” romanında qollanılǵan sinonim sózlerdi izertlew nátiyjesinde frazeologiyalıq sinonim sózler kóplep ushırasatuǵınlıǵı jáne de avtor kontekstli sinonimlerden sheber qollanılǵanınıń gúwası bolamız. Sinonimlerdi qollanıw arqalı shıǵarmanıń tillik ózgeshelikleri, mánilik jaqtan ótkirliǵı ele de artqan.

REFERENCES

1. Qálenderov M. «Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq, strukturalıq hám leksika semantikalıq ózgeshelikleri», Nókis. 1989-jıl.
2. Karimov K. “Aǵabiy” romanı . – Úrgenish: Xorezim, 2016.
3. Karimov K. “Aǵabiy”. Tarıyxıy roman. I,II kitaplar. Nókis, Bilim, 2017.
4. Karimov K. “Aǵabiy”. III kitap “Aqqapshıq”. Xorezm baspası, Úrgenish 2016.
5. Karimov K. “Aǵabiy”. IV kitap “Qısıwmet”. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2017.
6. Nurjanov P. “K.Karimovtıń ádebiy romanı haqqında oylar”. Ámiwdárya jurnalı, 2014, N2
7. Eshbaev J. «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha fraziologiyalıq sózligi», Nókis. 1985.
8. Táńibergenov J, Jańabeva A, K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanında sinonim hám antonimlerdiń qollanıwı, maqala 2023.
9. G.Aynazarova “Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli fraziologizmler” Nókis 2005.